

8. Пам'ятна книжка Полтавської губернії на 1899-1916 роки. Видавництво Полтавського губернського статистичного комітету. Полтава. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/12603-adres-kalendar-i-spravochnaaya-knizhka-poltavskoj-gubernii-na-1899-god>
9. Ревегук В. Гадяцький край у добу української революції 1917–1921 років. Полтава: Дивосвіт, 2019. 268 с.
10. Ревегук В. Селянство Полтавщини в добу української революції 1917–1921 рр. Полтава: Полтавський літератор. 2017. 386 с.
11. Сіверс О. В. Вигнані, але не зламані: щоденник графині Ольги Василівни Сіверс 1918–1920 рр. Видавництво Русскій путь, 2015. 736 с.
12. Троцький Л. Інструкція агітаторам-комуністам на Україні (грудень 1919 р.). Архівні документи. Директорія, УНР (1918–1921 рр.) Режим доступу: [http://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1918\(12\)...Trotsky.php](http://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1918(12)...Trotsky.php)
13. Ясь О. В. Мемуаристика. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі/ Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2009. 790 с.: іл. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Memuarystyka>

УДК 322(477)«1945/1953»

Євгеній Бондарчук
(Полтава)

СТАВЛЕННЯ ВЛАДИ ДО ЦЕРКОВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА РЕЛІГІЙНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРІОД ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ

У статті узагальнено напрацювання українських істориків з проблеми державної політики радянської влади у сфері релігійного життя. Автор акцентує увагу на трансформаціях поглядів нацистів на релігійне питання на завершальному етапі другої світової війни, показує використання релігійного чинника в окупаційній політиці. Головна увага звертається на політику радянської держави після деокупації української землі, її пріоритетні напрямки та виконавців. Проаналізовано становище духовенства Православної церкви та процес закриття храмів, скорочення кількості релігійних громад.

Ключові слова: *Православна церква, Друга світова війна, духовенство, радянська влада, радянські органи державної безпеки.*

The article summarizes the work of Ukrainian historians on the problem of the Soviet government's state policy in religious life. The author focuses on the transformations of the Nazis' views on the religious issue in the final stages of the Second World War and shows the use of the religious factor in the occupation policy. The main attention is paid to the policy of the Soviet state after the de-occupation of Ukrainian lands, its priorities, and executors. The author analyzes the situation of the Orthodox Church clergy and the process of closing churches and reducing the number of religious communities.

Keywords: *Orthodox Church, World War II, clergy, Soviet authorities, Soviet state security agencies.*

Радянсько-німецька війна принесла кардинальні зміни в релігійному житті України. Обидві воюючі сторони не були релігійними державами, однак нацистська Німеччина відрізнялася більш поміркованим ставленням до релігійності населення та церковних інституцій. Німці швидко зрозуміли, що цей фактор можна успішно використати для контролю над населенням окупованих територій. Водночас сплеск релігійності, як на окупованих територіях, так і в тилкових районах, а також в армії, змусив радянських очільників переглянути власне відношення до релігії та церкви. Якщо початок Другої Світової війни був періодом бурхливих змін саме в самосвідомості вірян та в організаційній структурі релігійних організацій, то кінець війни та перше повоєнне десятиліття характеризувалося реакцією спочатку нацистського, а потім радянського режиму на ці зміни. Комплексність, тісний зв'язок з політичною й релігійною історією, історією повсякдення, широка насиченість фактичними подіями привертає увагу дослідників до проблеми вже довгий час й залишає її актуальною й до сьогодні.

Порушену проблему у визначеному часовому періоді досліджували такі українські вчені, як Бабенко Л. Л., Бажан О. Г., Зуляк І. С. через призму діяльності радянських спецслужб та їх документальної спадщини, Волошин Ю. В. в рамках дослідження становища Української Православної Церкви під час Другої Світової війни, Вільховий Ю. В., Год Б. В., Бондарчук П. М., Кононенко В. В., що зосередилися на вивченні діяльності окремих конфесій та течій у повоєнний період.

Нацистський окупаційний режим протягом радянсько-німецької війни намагався максимально використовувати злочини та довоєнну політику радянської влади для власних пропагандистських цілей. Одним із векторів, що мав сформувані в українського населення більш лояльне ставлення до німців стала релігія. Дослідниця Заболотна Т. В., відзначає, що дозвіл на відновлення діяльності церковних інституцій на окупованих територіях Німеччиною, привів до пожвавлення релігійного життя. Однак релігійна свобода цікавила німців лише в тих рамках, що дозволяли використовувати релігійний вплив на населення [37, с. 137].

Такий підхід німецької влади поставив українських вірян, священнослужителів та місцевих релігійних активістів в досить суперечливу ситуацію. З одного боку, збільшилася кількість храмів на окупованій території, священники отримали змогу вийти з підпілля, з іншого боку релігія використовувалася німцями як інструмент, контролем над яким вони не збиралися ділитися з жодною конфесією чи етнічною спільнотою. Надзвичайно сильно німецьку владу турбували самостійницькі поривання українського населення: бажання створити помісну церкву, зміцнення УАПЦ, налагодження співпраці між українськими націоналістами та церквою. Зокрема, щодо

останнього, німецькі спецслужби звертали увагу, що чимало ОУН-івців *«групуючись навколо автокефальної церкви, проникли майже в усі заклади політичного, економічного, культурного життя і направляють туди своїх довірених осіб. Вони нібито показують свою лояльність до німців, а тих українців, які відкрито працюють з німцями систематично звільняють з їх посад і призначають активістів свого табору»* [44, с. 202].

Не залишалися осторонь в релігійному питанні й свідомі українці, котрі у важких умовах окупації намагалися вести політичну діяльність. Так, представники «Української мужицької партії», створеної ще в середині 1920-х років Доленком В. О. у Харкові поряд з розвитком освіти й кооперації, відкривали по селах Дніпропетровщини церкви [45, с. 152].

Важливість покращення власних позицій й здобуття підтримки серед населення, яку протягом 1920-1940-их сильно підірвала радянська влада розуміло й духовенство. Так, представники Автономної Православної Церкви активно допомагали полоненим червоноармійцям. Лише *«в Кривому Розі церковний комітет допомоги полоненим зібрав за два роки 157 т. хліба, 69 т. борошна, 22 т. крупи, 37 т. овочів, 1130 кг м'яса та інших продуктів»* [36, с. 115]. Митрополит Андрей Шептицький, попри заборону влади організував місії греко-католицьких священників на Східну Україну [43, с. 99]. Знаходилися й священнослужителі, які відкрито наражали себе на небезпеку й допомагали переслідуваним євреям (засуджували екзекуції, видавали фальшиві документи, переховували й надавали притулок) [31, с. 70-71].

Релігійний чинник продовжувався залишатися одним з ключових для німецької влади й попри поразки на фронті, про що говорить продовження досліджень Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору». На зламі 1942–1943 рр. німецьким штабом був представлений «План Прокша», в якому одним з головних напрямків була «боротьба проти релігії і церкви». Інформація з плану стосувалася діяльності більшовицької влади в доокупаційний період й мала використовуватися для ідеологічної складової ведення війни [35, с. 149-150].

Однак саме на прикінцевому етапі Другої Світової війни німецька політика почала змінюватися. У 1943 році нацисти встановили заборону на внутрішні зміни в церковних справах без погодження з німецькою владою. Священників і єпископів змусили відмовитися від ідеї створення нової церкви й змушували читати закони німецької влади під час богослужінь та молитися за перемогу німецьких військ. В цей період було закрито половину приходів Української автокефальної православної церкви [36, с. 121-122].

Найскладнішим цей період був і для православної церкви. Контроль над духовенством збільшився настільки, що навіть священнослужителі висвячувалися згідно дозволу генерал та гебіт комісарів, а генерал-комісаріат фактично отримав по дві власні православні церкви – автономну і автокефальну. Церкву почали все більше залучати для боротьби супроти партизанів та агітувати за відправку на примусові роботи [34, с. 27-29].

Важливо відзначити, що в анкетах мобілізованих для примусових робіт в Німеччину, нацисти окремим пунктом прописували відмітки про віросповідання остарбайтерів, активно фотографували людей з натільними хрестиками. Так, згідно анкети «Відомості про перебування щодо робочих сил із Радянської Росії», жителька с. Грабарівка Полтавської області Баканович Ганна (1913 р.н.) віросповідання: «orthodox» (арк. 3). ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 19, 7 арк. Могло також вказуватися «griechisch-orthodox», «ohne Religion», «gk.» (Авт. – греко-католик)

В деяких остарбайтерів відсутні відмітки про віросповідання. griechisch-orthodox (арк. 2). ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 98, 4 арк.

ohne Religion (арк. 2), ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 74, 26 арк.
gk. (греко-католик), ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 173, 4 арк.

Втрата стратегічної ініціативи німецьким командуванням і контрнаступ Червоної армії поступово наближав деокупацію центральної України. Вже у вересні 1943 р. радянська влада розпочала боротьбу за думки та настрої населення Полтавщини, жовтні – Дніпропетровщини, березні 1944 р. – Черкащини, Кіровоградщини та Вінниччини. Важливо відзначити, що віряни різних церков та конфесій по різному сприйняли прихід Червоної Армії. Частина евакуйовувалася на Захід, частина активно допомагала в боротьбі з німцями. Так, віряни Вінницької єпархії надали значний внесок у перемогу над ворогом. Тільки за період 1944–1945 років вони зібрали понад 2,5 мільйони карбованців як пожертви для Фонду оборони країни, за що отримали подяку від радянського керівництва [42, с. 68].

Незалежно від релігійних настроїв самого населення деокупованих територій, радянська влада мала власні плани на розвиток релігійної ситуації на українських землях. В ході Другої Світової війни Сталіну довелося переглянути особисте ставлення до релігії, адже нерідко саме релігійність населення дозволяла людям переживати жахи війни, солдатам йти в бій. Тотальне викорінення церков та релігійності могло провокувати небезпечні суспільні явища на деокупованих територіях.

Однак, на думку дослідниці Бабенко Л. Л, радянський уряд у повоєнний період не полишив спроби «різними засобами витіснити

релігію з суспільної свідомості як ідеологічного конкурента» [14, с. 208], водночас «держава всіляко маскувала курс на знищення релігії» [11, с. 299], що проявлялося в декларуванні формально-толерантного ставлення при активному залученні спецслужб для провокуючої й розкладницької роботи. Дослідник Бондарчук П. М., визначає, що у повоєнний період політика влади до релігії відзначалася примиренським ставленням до легальних інституцій та менш активною критикою [26, с. 139]. Водночас уряд тільки посилював тиск супроти тих громад, які були опозиційно налаштовані супроти радянської влади. Серед них свідки Єгови, частина п'ятидесятників, ІПЦ, істинно-православні християни тощо [24, с. 157]. На думку дослідника Кононенка В. В., ліберальна релігійна політика зберігалась в перші післявоєнні роки швидше за інерцією, а з 1948 р. починається її згортання [42, с. 69].

Серед ключових проблем, що виникли перед радянськими органами влади в повоєнний період:

– наявність релігійного, в тому числі православного підпілля супроти якого активно застосовувалися масові арешти й репресії до середини 1950-их [13, с. 90-91, 97];

– питання повернення державі знову зайнятих віруючими будинків в період Другої Світової війни, які довелося закривати, знімати з реєстрації та «саморозпускати» [15, с. 26];

– поява «релігійних чудес» та осіб, які займалися пророцтвами, що з'явилися у середині 1940-их років [9, с. 348];

– власне релігійність населення в різних її проявах та продовжування відправлення обрядів, які повністю не вдалося викоренити.

Поряд зі спецслужбами радянський уряд наділив функціями контролю за релігійними громадами неспецифічну для цього організацію – Раду у справах РПЦ, її Уповноваженого та регіональні підрозділи [12, с. 318] та широко почав використовувати православну церкву для політичних цілей [10, с. 50].

Від самого початку деокупації території України радянські органи держбезпеки розпочали залучати окремих священників для фіксування злочинів нацистів у пропагандистських цілях. Очевидно це робилося для того, щоб збільшити вплив на настрої людей, адже значна частина духовенства мала кредит довіри від місцевого населення. Даний метод спецслужби взяли в німців, про що повідомляли на початку 1944 року у власній кореспонденції. Так, начальник 4 управління НКДБ УРСР Сидоров цілком таємно повідомляв начальнику 4 управління НКДБ СРСР Судоплатову, про провокаційний характер розкопок жертв НКВС у м. Вінниці 10 березня 1944 р.:

«За даними оперативної групи 4 управління НКДБ УРСР, яка працює у прифронтовій смузі, нам стали відомі наступні подробиці організації німцями провокаційних, так званих, «розкопок могил замучених органами НКВС» у м. Вінниці.

Розкопи могил проводилися в районі м. Вінниці по вулиці Підлісній № 1, де, нібито, виявлено 12000 трупів, у парку культури та на міському цвинтарі.

Німці оголосили, що в могилах виявлено «жертв НКВС 1937–1938 років» всього 15000 осіб.

Протягом 3-місячної компанії розкопок відбулося 15 похоронних процесій. Особливо активність у пропаганді цієї провокації виявили служителі автокефальної церкви і, зокрема, отець Григорій, який спеціально приїжджав із м. Луцька Полікарп Сікорський (Переклад з російської – Авт.)» [2, арк. 16-17].

І от, вже 29 квітня 1944 року радянські спецслужби залучили протоієрея Вінницької Замостянської церкви Лопухова М. І. у місті Вінниця на території психіатричної лікарні до комісії із обліку збитків, що спричинені німецько-фашистськими загарбниками та здійснення ексгумації й розтину трупів психічних хворих, які перебували на лікуванні у зазначеній лікарні та убиті німецько-фашистськими загарбниками в період окупації [3, арк. 419-421]. В листопаді 1944 року був залучений священник Сушицький для обстеження поховання цивільного населення під с. Райгород Ситковецького району, які брали участь у будівництві дороги Немирів – Нижча Кропивна [4, арк. 9-9 зв.].

Підхід радянської влади ґрунтувався на тому, що її спецслужби не тільки залучали лояльних священників до пропагандистських акцій, вели боротьбу з опозиційно налаштованим духовенством, але й активно проводили розкладницьку роботу серед усіх церковних об'єднань. Прикладом такого підходу було впровадження органами МДБ на навчання і викладання на богословсько-пастирських курсах осіб, що мали допомагати у виявленні та розкритті релігійних центрів, які діяли в межах УРСР [39, с. 107].

Також агенти й оперативники II управління НКДБ УРСР «вели пошук і ліквідацію оунівських та антирадянських елементів, а також агентурних зв'язків з німецькою або Ватиканською агентурою серед греко-католицького та римо-католицького духовенства», активно намагалися навернути греко-католиків до православ'я [38, с. 91].

Тиск радянської влади привів до того, що греко-католицька церква перетворилася на «катакомбну», в монастирях й семінаріях якої відбувалися чисельні богослужіння й відправлялися обряди [20, с. 26-27]. В цей же період спецслужби організували розгром підпільної групи іоаннітів, зокрема і Дніпропетровській області [38, с. 92].

Боротьба з релігійністю, окрім ідеологічного мала й матеріальне підґрунтя, адже проведення релігійних обрядів потребувало житлових споруд. Часто уряд країни, що декларував, так звану «дружбу народів», масово реквізував приміщення у церков, які не знаходилися в орбіті російського православ'я. Згідно з дослідженнями Бажана О. Г., радянська держава незважаючи на пом'якшення ставлення до РПЦ, лише посилювала тиск на релігійні об'єднання, що мали національну складову. Уряд сильно непокоїла і кількість храмів, що відновили свою діяльність за період німецької окупації. Зокрема, центральні області України (Вінницька і Полтавська) входили до п'ятірки найбільших в республіці, в яких відбулося масове зростання церков [18, с. 202]. Протягом 1948–1950 рр. у східних областях України закрито понад 500 церков, що пояснювалось «порушенням релігійного законодавства» або «проханням самих віруючих» [42, с. 133]. Орієнтуючись на дані, що наведені в досьє «Паспорти-характеристиці» для Полтавської області, що була створена для правоохоронних органів УРСР, за період окупації кількість церков на Полтавщині зросла в понад 25 разів. До 1950 р. владі вдалося скоротити кількість церков в понад 1,5 рази [17, с. 85-86].

Поряд зі закриттям церков, радянська влада створювала складні умови служіння й для самих священнослужителів, про що свідчить регулярне їх скорочення на території центральної України. Згідно донесень обласних відділень Уповноваженому Ради по справам РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, протягом 1948–1964 рр. церковну діяльність з різних причин в центральних областях залишило 193 церковнослужителя. Зокрема, у Вінницькій області від сану священника відмовилися 6 осіб [1, арк. 3], в Дніпропетровській – 50 служителів культу і монашок [там само, арк. 10-15], в Кіровоградській – 16 [там само, арк. 47-49], в Полтавській – 116, в Черкаській (на території колишньої Полтавської єпархії) – 4 [там само, арк. 63-72].

Лише в період 1948–1953 рр. в Полтавській області залишили церковну діяльність 24 представника духовенства. Опустіли на служителів культу наступні райони і населені пункти області: Полтавський район (м. Полтава (3) та с. Мачухи), Миргородський (с. Зубівка), Кременчуцький (м. Крюків, с. Обознівка, с. Козельщина), Диканський (с. Великі Будища), Лохвицький (м. Лохвиця, с. Шеки, с. Корсунівка), Лубенський (с. Новаки (2)), Кобеляцький (с. Старий Орлик, с. Білики, с. Ляхівка), Зіньківський (с. Велика Павлівка), Гадяцький (с. Крутьки, с. Бобрик), Решетилівський (с. Шилівка (2), с. Рокита), Хорольський (с. Очеретовате) [там само].

Наприкінці 1940-их-початку 1950-их років головними причинами припинення церковної діяльності осіб вказувалися:

«[виведений] за штат», «звільнений за самовільне залишення приходу», «за не доведенням свого ієрархічного достоїнства», «позбавлений сану за супротив владі та розкладення приходу», «звільнений і позбавлений сану», «вибув в іншу єпархію» тощо. У деяких випадках священнослужителів змушували відмовлятися від сану публічно. Так, «про свою відмову від сану ці (Авт. – 6 осіб) священники писали статті в районні газети і у Вінницьку правду» [там само, арк. 3].

Кожна з церковних конфесій та релігійних течій мала власний досвід взаємодії з радянською державою в другій половині 1940-их-на початку 1950-их років. Характер взаємовідносин залежав від низки чинників, зокрема релігійності вірян, організаційної структури релігійної групи, національної складової, територіального розташування, суб'єктивного відношення радянської влади.

Згідно із дослідженнями Бондарчука П. М., одну з найбільших релігійних активностей в повоєнний період демонстрували християни-баптисти [21, с. 165]. Радянський уряд сам відіграв значну роль у зміцненні течії. В середині 1945 року лідерам п'ятидесятників відмовили в реєстрації та запропонували приєднатися до Євангельської християнської баптистської церкви, чим поставили перед вибором: підпільна діяльність або злиття з іншою групою. В супереччності неоднозначності серед вірян, керівництву п'ятидесятників довелося піти на об'єднання. Дане об'єднання було засуджено вірянами з Вінниці, котрі залишились при своїй практиці глоссолалії [32, с. 148].

Незважаючи на закриття костелів та скасування реєстрації громад значну активність у відвідуваннях богослужінь проявляли римо-католики [28, с. 260]. У листі від 4 квітня 1946 року заступник Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по УРСР Петров закликав провести детальний облік усіх римо-католицьких громад, не видаючи їм офіційних довідок про реєстрацію [33, с. 152]. Незважаючи на намагання влади, у центральних та східних регіонах України кількість римо-католицьких громад навпаки збільшилася, хоча більшість з них працювала без священників [там же, с. 154]. В другій половині 1940-их років громади римо-католиків на Вінниччині зберігали власну активність, продовжуючи відправляти обряди просто неба [27, с. 66].

Радянська влада намагалася чинити тиск й на релігійне життя адвентистів, знімати їх громади з реєстрації, утискати родини вірян, що лише приводило до поширення опозиційності в даній групі [19, с. 293].

Наступ вівся й на іудейську конфесію, яка і так значно постраждала в роки Другої Світової війни [41, с. 276].

Лише за півроку 1947 року в Україні було зачинено 9 синагог. Посилилася боротьба після утворення держави Ізраїль, в рамках боротьби з «космополітизмом» та сіонізмом [там само, с. 278-279].

Водночас юдаїзм став основою національних благодійних та освітніх ініціатив серед єврейського населення України. Зафіксовані форми такої участі на території Дніпропетровської та Вінницької областей. Активно діяли школи з вивчення талмуда, але з часом їх закривали і вводили податки для обмеження релігійних зібрань у приватних квартирах та державних будівлях. Ці заходи не призвели до бажаних результатів, й кількість нелегальних релігійних громад значно зросла. Легальним і підпільним іудейським громадам завдали серйозної шкоди через репресії та компрометацію, змушуючи багатьох перейти до підпілля [там само, с. 280-283].

В рамках боротьби з сіонізмом, навіть після смерті Сталіна, в березні 1953 р. у Вінниці було заарештовано 16 релігійних діячів, «керівництву» яких закидали створення «антирадянської групи єврейських клерикалів у м. Вінниці» [40, с. 216].

Окрім боротьби з канонічними церквами, різноманітними релігійними течіями та сектами, радянська влада намагалася викоренити й архаїчні релігійні уявлення людей. Так, представники РС РПЦ фіксували випадки відьомства в сільській місцевості, екзорцизму, «Калинівських чудес», примушували організаторів таких обрядів виступати з викриттям свої дій [30, с. 48]. Водночас радянська влада насаджувала власні комуністичні «обряди», котрі частиною дослідників визнаються, як релігійні або квазірелігійні [29, с. 159].

Турбувала режим і власне сама релігійність громадян, особливо комуністів, деякі з яких саботували антирелігійну лінію партії й самі брали участь в обрядах. Так, у Вінницькій області у 1947–1948 роках було зафіксовано більше 250 таких випадків [42, с. 135]. Дослідники відзначають, що в період голоду 1946-1947 років обрядовість, зокрема таїнство хрещення серед населення стрімко зросла [22, с. 285]. Однак владу не цікавили причини росту обрядовості, адже в цей момент вона була зайнята виборами до Верховної Ради УРСР та «політико-моральним станом» населення [16, с. 156]. Цинічним був й звіт уповноваженого в справах РПЦ за перший квартал 1946 рік, де серед причин відвідування церков молодими людьми, окрім «відвідування під впливом батьків», вказувалося й «тому що більше нікуди піти» [23, с. 405].

Підсумовуючи потрібно зазначити, що німецько-радянська війна привела до оживлення релігійного життя на території України, однак релігійні взаємовідносини населення використовувалися обидвома сторонами для політичних цілей. Наприкінці війни німецька влада майже повністю перейняла контроль над релігійними справами і забороняла незалежні ініціативи в церковній сфері. Незважаючи на

піднесення релігійних настроїв населення на деокупованих територіях, радянський уряд мав власні плани щодо управління духовно-культурною частиною життя країни.

У повоєнні роки радянська влада зіткнулася з кількома викликами, серед яких боротьба з підпільними релігійними рухами, повернення будівель, які використовувалися віруючими під час війни, боротьба з появою релігійних чудес і пророчих постатей, а також управління різними проявами релігійних вірувань, які збереглися, незважаючи на зусилля з їх викорінення.

Процес взаємодії влади з релігійними інституціями характеризувався складністю й багатогранністю. В країні діяло кілька інституцій, що мали контролювати діяльність у сфері релігії, серед них силові органи. Радянська влада застосовувала такі методи, як зняття з реєстрації, примушування до злиття релігійних течій, закриття храмів, реквізиції майна призначеного для богослужінь, розкладницька робота всередині релігійних громад, штучне створення перепон, репресій проти духовенства тощо.

Різні релігійні групи зазнали відмінного рівня контролю й репресій. В дещо привілейованому стані знаходилася РПЦ, коли інші церковні організації з вираженою національною складовою зазнавали більших утисків.

В повоєнний період різною була й активність вірян, баптисти демонстрували значну релігійну активність, незважаючи на закриття церков, католики продовжували відвідувати богослужіння, попри скасування реєстрації, адвентисти потрапили в опозицію й стикалися з тиском і переслідуваннями з боку влади. Іудейська конфесія також зіткнулася з проблемами, особливо з ростом антисемітизму на державному рівні. Однак релігійна активність продовжувалася до кінця існування Радянського Союзу, періодично зростаючи в найбільш важкі часи.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 1, спр. 434, арк. 88.
2. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (ГДА СБУ), ф. 60, спр. 83508, арк. 16-17.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Архівний підрозділ УСБУ у Вінницькій області (ГДА СБУ, АП УСБУ у Він. обл.), спр. 12243, т. 2, арк. 419-421.
4. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. Р-1683, оп. 1, спр. 13, арк. 9-9 зв.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-9106, оп. 17, спр. 19, 7 арк.
6. ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 74, 26 арк.
7. ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 98, 4 арк.
8. ДАПО, ф. Р-9106, оп. 17, спр. 173, 4 арк.

9. Бабенко Л. Л., Взаємодія партійно-радянських органів та місцевих апаратів держбезпеки в боротьбі з «релігійними чудесами» (1920-ті – 1940-ві рр.). З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2013. № 1-2. С. 327–350.
10. Бабенко Л. Л., Витоки й тенденції трансформації релігійної ситуації в Україні у повоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 47–52.
11. Бабенко Л. Л. Документи органів державної безпеки УСРР–УРСР про діяльність релігійних конфесій у 1920–1950-х рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2008. Вип. 35. С. 298–310.
12. Бабенко Л. Л., Сергієнко В., Система контролю органів влади за діяльністю релігійних громад в УРСР. Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин : колективна монографія / наук. ред. Р. Басенко ; Полтав. ін-т екон. і права Університету «Україна». Полтава-Київ: Університет «Україна», 2022. С. 299–321.
13. Бабенко Л. Л. Спецоперації радянських органів держбезпеки по ліквідації церковно-релігійного підпілля у 1930-х – на початку 1950-х років. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. Вип. 23. С. 85–97.
14. Бабенко Л. Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період. *Краєзнавство*. 2008. № 1-4. С. 203–209.
15. Бабенко Л. Л. Участие советских спецслужб в закрытии церквей и культовых сооружений в Украине (1920–1940-е гг.). *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. 2014. (11-12). С. 24–27.
16. Бажан О. Г. Документи про голод 1946–1947 рр. в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. К., 2008. Вип. 13. С. 152–160.
17. Бажан О. Г. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920–1940-х років. *Краєзнавство*. 2009. № 3-4. С. 85–87.
18. Бажан О. Г. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2011. С. 156–234.
19. Бондарчук П. М. Адвентисти сьомого дня в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2019. Вип. 24. С. 286–297.
20. Бондарчук П. М. Греко-католики в Україні (середина 1940-х – середина 1960-х років). *Історико-політичні студії*. 2016. № 1. С. 15–32.
21. Бондарчук П. М. Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940 – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя. *Український історичний журнал*. 2018. № 6. С. 145–167.
22. Бондарчук П. М. Особливості впливу голоду 1946–1947 рр. на релігійність населення. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. №13. С. 283–286.
23. Бондарчук П. М. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. К., 2007. Вип. 12. С. 387–415.
24. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 137–163.
25. Бондарчук П. М. Познахромові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник* 2010. Вип. 13, ч. 2. С. 39–63.

26. Бондарчук П. М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 138–152.
27. Бондарчук П. М. Римо-католики в УРСР: особливості й тенденції змін у релігійності (друга половина 1940 – перша половина 1980-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. Число 1. С. 57–72.
28. Бондарчук П. М. Участь віруючих у богослужіннях та відзначенні свят у радянській Україні у повоєнний період. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. статей. К., 2009. Вип. 15, ч. 1. С. 252–266.
29. Бондарчук П. М. Функціонування елементів радянської ідеології як квазірелігійних: сакралізація профанного. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 136–159.
30. Бондарчук П. М. Язичницькі та радянські світоглядні елементи в релігійній свідомості віруючих в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. К., 2008. Вип. 14. С. 147–193.
31. Винокурова Ф. Феномен праведників народів світу: до питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: до питання мотивацій дій та вчинків. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*: збірка наукових статей. Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015. С. 45–81.
32. Вільховий Ю. В., Год Б. В. До питання про об'єднання п'ятидесятників із союзом євангельських християн-баптистів (II пол. 40-х-середина 50-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (1996-2011)*: зб. ст. Київ. 1999. Вип. 7. С. 145–151.
33. Войналович В. А. Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (1996–2011)* : зб. ст. Київ. 1999. Вип. 7. С. 151–158.
34. Волошин Ю. В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. 128 с.
35. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова ; НАН України, Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2014. Ч. 1 : Джерелознавче дослідження. 552 с.
36. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 247 с.
37. Заболотна Т. В., Тематика культурного життя українського суспільства в роки Другої Світової війни: енциклопедичний формат. *Військово-історичний Меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. С. 131–143. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-131-143.pdf (дата доступу 02.04.2024).
38. Зуляк І. С. Агентурно-оперативна діяльність II управління НКДБ УРСР в 1946 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 90–94.
39. Зуля І. С. Контроль радянських органів і спецслужб за богословсько-пастирськими курсами в УРСР (1945–1946 рр.). *Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій: пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)*: матеріали Всеукр. науково-практичної конф., (27-28 листопада 2014 р.). 2014. С. 101–107.

40. Кононенко В. В. Антисемітська політика радянської влади в 1948–1953 рр. (на матеріалах Поділля). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія. 2017. Вип. 25. С. 213–218.
41. Кононенко В. В. Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х-початок 1960-х рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. №15 (2). С. 276–285.
42. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук 07.00.01. Ін-т історії України. Київ, 2004. 231 с.
43. Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*: збірка наукових статей. Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015. С. 82–143.
44. Уткін О. І. Нацистський окупаційний режим в Києві напередодні його звільнення. Битва за Дніпро. *До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). Збірник наукових праць. С. 195–205.
45. Шахрайчук І. А. Знищення духовно-культурних багатств Дніпропетровщини в період Другої світової війни (1941–1945). *Проблеми політичної історії України*. Вип. 11. 2016. С. 149–159.

УДК 726:27-523.4:322(477)«1955/1964»

Вадим Сергієнко
(Полтава)

СТАН ОБ'ЄКТІВ ПРАВОСЛАВНОЇ АРХІТЕКТУРИ В КОНТЕКСТІ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УРСР НАПРИКІНЦІ 1950-х – ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена дослідженню стану об'єктів православної архітектури в Українській Радянській Соціалістичній Республіці на перехресті 1950-х та 1960-х років у контексті партійно-державної політики. Автор систематизує та аналізує історіографію проблеми, відображаючи різні підходи до розуміння впливу політичних чинників на збереження, реставрацію та використання цих культурних пам'яток. Через призму різноманітних джерел та підходів автор пропонує новий огляд ключових аспектів даної проблематики, спрямований на поглиблене розуміння складного взаємозв'язку між культурною спадщиною та ідеологічним контекстом радянського періоду.

Ключові слова: *православна архітектура, партійно-державна політика, історіографія, культурна спадщина, ідеологічний вплив.*

The article explores the state of Orthodox architectural objects in the Ukrainian Soviet Socialist Republic at the intersection of the 1950s and 1960s within the context of party-state policy. The author systematizes and analyzes the historiography of the issue, reflecting various approaches to understanding the impact of political factors on the preservation, restoration, and utilization of these cultural landmarks. Through the prism